

TÁRSADALMI VALÓSÁG, TÁRSADALMI MEGISMERÉS

Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése* (Akadémiai Kiadó 1966);
Hegedűs András: *A szocialista társadalom struktúrájáról* (Akadémiai Kiadó 1966);
Heiler Ágnes: *Társadalmi szerep és előítélet* (Akadémiai Kiadó 1966).

Magyarországon és a szocialista országokban mind több jel mutat arra, hogy a konkrét-szociológiai kutatások egyre szélesebb alapokra helyeződnek. A különböző eredmények, még ha egyelőre szerények is, mindinkább kiváltják az érdeklődést a társadalomtudományi kutatás ezen oldalának hasznossága és szükségessége iránt.

Az érdeklődés felkeltésével párhuzamosan azonban új problémák is jelentkeznek. Sokak számára úgy tűnik, hogy a szociológia fejlődése csupán azt követeli meg, hogy adatfelvételeket hajtsanak végre, s hogy ehhez elegendő az utolsó néhány évtizedben eredményes polgári szociológia módszereinek marxista feliratokkal való ellátása. Ez az elképzelés szükségszerűen sikertelenséghez és kiábránduláshoz vezet.

A marxista szociológiai kutatás természetesen nem állhat abból, hogy eklektikusan átvesszi a polgári szociológia szakkifejezéseit és módszereit. Az alkotó fejlődés nem korlátozódik csupán a megfelelő empirikus módszerek kutatására. A marxista szociológusok feladata, „hogy az általános, filozófiai kategóriákat új tapasztalatok és feladatok szemszögéből átgondolja” — írja Hahn, az NDK egyik ismert társadalomtudósa.

Rendkívül fontos a polgári szociológiai elmélet eredményeinek kritikai tanulmányozása, mert bár hiányzik a polgári tudósoknál a társadalom fejlődésének és struktúrájának lényeges belső összefüggéseit és törvényszerűségeit átfogó tudományos elmélet, nem ismeretlen a marxista szociológusok előtt, hogy mind az átfogó általános szociológiai elmélet kidolgozására kísérletek történtek, mind pedig heves viták folynak, hogy az empirikus szociológia ismeretelméleti alapjait meghatározzák.

A polgári szociológia marxista elemzése nem szorítkozhat csupán az empirikus eljárások és módszerek kritikájára. Tudomásul kell venni azt aényt, hogy a polgári empirikus szociológiának elméleti előfeltételei is vannak, amelyeket feltétlenül a kritika fegyverével kell vizsgálni.

Kulcsár Kálmán *A szociológiai gondolkodás fejlődése* című műve azokat az alapokat boncolgatja, amelyeken ma a polgári szociológia és a szakszociológiák elmélete nyugszik.

A társadalomtudósok a múlt század elején a társadalom tudományos irányítását, „megreformálását” tűzték ki célul, s az adott társadalom gazdasági-társadalmi problémáiból született a szociológia. Ezen tudomány funkcionális igénye a múlt század vége óta egyre erősebbé válik, s főleg napjainkban jelentkezik hatványozottan, amikor sor kerülhet tényleges hasznosítására: mind elméleti téren, mind a szakszociológiák területén a részletekbe menő társadalmelemzéssel.

A szociológia, mint minden társadalomtudomány, kialakulásának kezdetétől magán viseli az adott történeti helyzet társadalmi, gazdasági, politikai, tudományos stb. jelenségeiből adódó problémákat. A problémák megoldásának módszerei is a társadalom különböző jelenségeire vezethetők vissza. A szociológia tudományelméleti vizsgálatakor feltétlenül figyelemmel kell kísérni az adott probléma és az azzal kapcsolatos elmélet, illetve elméletek társadalomtörténeti körülményeit, „azokat a viszonyokat és sokrétű feltételeket, amelyek megreformálódásában közrehatottak”. A szociológiai gondolkodás egységes és történeti vizsgálata lehetővé teszi, hogy számos olyan tanulságot vonjunk le, amely a polgári szociológia elméleti, de különösen egyes módszertani, technikai vonatkozásában haszonnal járhat a marxista szociológia számára.

A marxista és a polgári szociológia indulásának társadalmi előfeltétele azonos volt, azonban természetszerűen mindkét irányzat rögtön a kezdetek után szétvált.

Míg Marx szociológiai elmélete a társadalom rétegződésére és dinamikájára átfogó megoldást nyújt (amelyre vagy éppen kiragadott részeire a mai nyugati szociológusok is gyakran hivatkoznak, pl. a francia Gurvitch), a polgári szociológusok a kapitalista társadalom létének és dinamikájának igazolására formális választ keresnek. (Pl. szerepvizonyok összessége.) Kulcsár művének olvasása közben a szociológia elméletének tárgyalása során az a benyomásunk, hogy két szociológus vitatkozik egymással: a polgári elmélet bemutatását követi a marxista szociológia felfogásának ismertetése a szerző részéről.

A szerző rendkívül nagy felkészültséggel vállalkozott arra az alig megoldható feladatra, hogy átfogó képet nyújtson a szociológiai elmélet kialakulásának és problematikájának útjáról. Nehezen megoldható feladat, mert a szociológia közel másfél százados tudománytörténetét kellett egységes történeti szempont szerint összefoglalni, s ilyenkor természetesen adódnak aránytalanságok. Egyik ilyen jelentősebb aránytalanság véleményünk szerint, hogy az angolszász szerzőknek fontosságukat meghaladó teret nyújt különböző fejezetekben, s a nyugat-európai „klasszikus szerzők”: Durkheim, Weber, Simmel nem kapják meg az őket, illetve elméletüket megillető helyet.

A tárgyalat óriási anyag nem teszi lehetővé, hogy minden kérdéstről szóljunk, vagy akár csak futólag is ismertessük azokat. A továbbiakban néhány olyan problémát szeretnénk kiemelni, amelyeknek aktualitása ezt indokoltta teszi.

A bevezetőben már utaltunk arra, hogy a szociológia keletkezése óta a társadalom tudományos irányításának, „megreformálásának” jelszavát tűzte zászlajára. A 19. század nagy elméletei ugyan nem voltak kapcsolatban a konkrét gazdasági- vagy társadalompolitikai tevékenységekkel, ideológiai funkciójuk azonban közvetlenül társadalmi jelentőségű volt, hiszen alátámasztották az állam tevékenységét anélkül, hogy kutatási eredményeiket felhasználták volna gyakorlati célokra. A 20. század folyamán, de különösen a második világháborút követő években a polgári szociológiában fordított módon jelentkezett az általános elmélet és a gyakorlati alkalmazhatóság kapcsolata. Két ismert amerikai szociológus, C. W. Mills és B. R. Berelson szerint is az utóbbi évtizedekben nagy eltolódás történt a bürokratikus alkalmazás javára, „az elméletellenesség” felé. „Ma a szociológiai kutatások gyakran a hadsereg tábornokai, a társadalmi munkások, a nagyüzemek igazgatói és a börtönőrök közvetlen szolgálatában állnak. Így bürokratikus jellegű hasznuk növekedett és kétségtelenül még növekedni fog.” — idézi a szerző C. W. Millst.

Mills bírálata nem véletlen. Az ismert nyugatnémet szociológus, Dahrendorf is rá hivatkozik, amikor az „idillikus” ipari társadalmat ábrázolja, ahol a szociológia a status quo fenntartásának ideológiája. A bürokratikus gyakorlat megnövekedése az elmélet rovására azt eredményezi, hogy a polgári szociológia a társadalomnak csupán bizonyos jelenségeivel tud foglalkozni, az átfogó, a társadalmat megreformáló elméleteknek lejárt az idejük, legfeljebb a társadalom megértése képzelhető el.

A szociológia funkciójának alakulása a 19. században az eltérő társadalmi viszonyok következtében a szociológia elméleti problémáit különböző országokban egymástól eltérő fázisban befolyásolta, ezzel szemben a 20. századra, de elsősorban az első világháború utánra országhatáron túlyúló integrálódás jött létre. A jelentősebb nyugati országokban mindinkább szinkronba került a társadalom kutatásának problematikája. De ugyanakkor a problémakoncentrátsággal párhuzamosan a szociológia feladatainak differenciáltsága is jelentkezik. Míg az egyik oldalon az azonos társadalmi problémák, feladatok több országban azonos vagy hasonló körülmények közötti vizsgálatára kerül sor, ugyanakkor a szociológia feladatainak specializálódása, más tudományokkal karöltve történő megoldása, a szak- vagy miként Kulcsár írja — a kötőjeles szociológiák megjelenése és elterjedése a szociológia differenciálódását eredményezi.

A szerző a szociológia problémakoncentrátságot három nagy fejezetre osztja. Tárgyalja a társadalom rétegződését és mobilitását; a társadalmi konfliktust, a dezorganizáció és deviáció problémáját; valamint a társadalmi ellenőrzést, illetve társadalmi tervezést. A három csoport problémáinak tárgyalásakor — amelyek véleményünk szerint néhány kérdésben jobban összefolynak, mint erre a szerző utal (például a konfliktus inkább a társadalmi rétegződéssel kapcsolatban magyarázható) — több ízben történik utalás arra, hogy ezek szoros kapcsolatban állnak a szakszociológiákkal. A fenti társadalmi problémák jelentős részét megjelenési formájukban elsősorban a szakszociológiák tanulmányozzák. Elég, ha itt utalunk a társadalmi ellenőrzés problematikáján belül kialakult közvélemény-kutatásra, közvélemény-befolyásolásra, tömegközvetítő eszközök szociológiájára. ♦

Itt kell rámutatnunk arra, hogy szerintünk nem elégséges a szakszociológiáknak csupán kialakulását vázolni, s néhány oldalas fejezetben tárgyalni funkciójukat és módszerüket. Ellenvetésként kétségtelenül elhangozhat, hogy a szerző a jog-

szociológián keresztül kíván egy „kötőjeles” szociológiát bemutatni. Viszont ha Kulcsár művét úgy tekintjük, amely nemcsak szakembereknek szól, hanem minden bizonnyal szélesebb körben is érdeklődést kelt, akkor a szakszociológiáknak csak korlátozott mértékű tárgyalásával nem érthetünk egyet. A tudományok, vagy ha úgy tetszik a szociológia iránt érdeklődők az utóbbi évek publikációi alapján elsősorban a társadalom konkrét megismerésének részfeladatairól szerezhettek információt. Ki kell emelnünk, és közhelyként megemlítenünk, hogy Kulcsár műve hézagpótló munka. Éppen ezért felmerül az igény, hogy a nem szakember a publikációk során megismert részjelenségek nagyobb összefüggéseire is kielégítő választ kapjon. Az apróbb kifogások azonban nem csökkentik Kulcsár művének jelentőségét. Nagy alaposággal részletezi a hatalmas anyagot, s a sokáig méltánytalanul mellőzött szociológiát visszahelyezi a társadalomtudományok közé, az őt megillető helyre. Nem a szociológia újra feltalálásáról, hanem a marxista szociológiai hagyományok folytatásáról, a polgári szociológia kritikájáról és ismeretelméletének marxista értékeléséről van szó.

A szociológia elméletének fejlődését bemutató műhöz szorosan kapcsolódik az Akadémiai Kiadó újonnan megindított sorozatában a *Szociológiai Tanulmányok*-ban megjelent két tanulmány. Hegedűs András *A szocialista társadalom struktúrájáról* című műve a szocialista társadalom strukturális modelljének értelmezésével és az ezzel kapcsolatos legfontosabb elméleti kérdésekkel foglalkozik. A marxista szociológia nézetének kifejtése kapcsán a polgári iskolák álláspontjának kritikáját is elvégzi.

A szocialista országokban megindult kutatások, amelyek a társadalmi élet egyes jelenségeinek okait a különböző elvek alapján kialakított csoportokhoz vezetik vissza, sok esetben nem tisztázzák a csoportok helyzetét a társadalmi struktúrában belül.

A szerző Marx struktúraelméletének tárgyalásakor rámutat, hogy Marx elméletét nem a maga valóságában értelmezték. A társadalmi struktúra „dichotom modelleként” történő értelmezése, amely bármilyen társadalmi jelenséget ebből vezet le, az elmélet nagyfokú leegyszerűsítéséhez vezet. Hegedűs ugyancsak kiemeli, nagyfokú szimplifikációnak lehetünk tanúi „a tulajdonviszony mint rétegtképző jegy szerepének az eltúlzásában és a társadalmi munkamegosztás jelentőségének elhanyagolásában.”

A polgári szociológusok éppen Marx tanainak nagymérvű leegyszerűsítését és vulgarizálását használták ki, amikor azzal vitába szállva alkották meg a társadalmi rétegződésről szóló nézeteiket. A szerző a polgári szociológusoknak a társadalmi struktúráról vallott nézeteit három nagy csoportba foglalja. Talcott Parsons modellje a funkcionális-strukturális iskola alapelve. Parsons elsősorban a társadalom fennmaradásához szükséges funkciókat foglalja rendszerbe és alkot belőlük modellt. Ez az elvonatkoztatott modell azonban nem alkalmas a társadalom lényegének, hanem csupán jelenségeinek megismerésére. Maga C. W. Mills is bírálja. A matematikai-statisztikai felfogás olyan csoportosítási elvet kutat, hogy az indikátorok alapján ki lehessen fejteni az emberek közötti legfontosabb különbséget. A szerző úgy véli, mindkét nézet álláspontjából hasznos következtetéseket vonhat le a marxista szociológiai iskola: egyrészt be kell bizonyítani, hogy ezek a felfogások nem tudnak magyarázatot adni a társadalom „lényegi mozgására és változására”, másrészt a módszerek megfelelő alkalmazásával korszerűbben tudja leírni a marxista iskola strukturális modellje a jelenségvilágot. A harmadik iskola a kispolgári, utópisztikus irányzat, amely a hatalom elosztásának elvéből indul ki. Ez a nézet áll a marxizmushoz legközelebb. Főleg a modern amerikai szociológiában jelentkezik, és a másik két iskola „nivellált középosztály”, „tudományos elit” és a „nyitott társadalomról” alkotott nézeteit bírálja.

Hegedűs a továbbiakban a szocialista társadalom struktúrájának független és függő változóit elemzi, s rámutat, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely a legfontosabb független változó az egyéb tényezők mellett. „A magántulajdon a szocialista országokban alapjában megszűnt, a munka megosztására azonban sajátos, új struktúra épült fel.”

A szocialista társadalom struktúráját kialakító és befolyásoló tényezők ismerete rendkívül fontos mind a szociológia elmélete, mind a szakszociológiák szempontjából. Az empirikus-statisztikai felvételek eredményei a különböző szakszociológiák vizsgálódásaiban bizonyos csoportokat tárnak fel, azonban ezeket a csoportokat el kell helyezni a társadalom struktúrájában. Egy-egy felvétel elemzésekor meg kell állapítani azokat a befolyásoló függő változókat, amelyek eredményeként az azonos társadalmi réteghez tartozó egyének magatartása, állásfoglalása a megfelelő változók (pl. lakhely, művelődési lehetőség, családi körülmény) következtében különbözőképpen nyilvánul meg.

A korábban vázolt gondolatmenet mintegy további kibontakoztatásának tekinthetjük Heller Ágnes *Társadalmi szerep és előítélet* című két tanulmányát. Itt röviden csak a szerep kérdésével foglalkozhatunk.

A társadalmiszerep-kategória a mai jelentősebb polgári szociológia rendszerekben mindig feltétlenül megjelenik, ha különböző fontosságú kérdésként is. Számos polgári szociológus a társadalmi struktúrát a *státusz* és *szerep* szempontjából vizsgálja. (Pl. T. Parsons.) Elsősorban az USA-ban a társadalmi viszonyokat a szerepviszonyokra redukálják, hogy így tökéletesíthessék az emberekkel történő manipuláció lehetőségét. A polgári üzemszociológia az üzemet a társadalmi szerepek rendszerének tekintti, amely hierarchikusan épül egymásra, hogy az üzemvezetés céljait szolgálhassa. Az intézmények vizsgálatának egyik fontos aspektusa, milyen szerepelvárás tapasztalható bizonyos funkciók betöltésénél. Így a házasságon belül pl. vizsgálják az apa, az anya, a gyermek, gyám stb. *szerepet*. Az egyének társadalmi státusz jut osztályrészül. A státuszuk megfelelő jogokat és kötelességeket önmagára alkalmazva válik ez az egyén számára *szereppé*.

Heller bevezetőjében felteszi a kérdést, hogy a szerepkategória „... egyrészt marxista módon interpretálható-e, másrészt érdemes-e marxista módon interpretálni”. Interpretálásnak akkor van értelme, ha a szerepkategória gazdagítja a marxista kategória-rendszert. Vizsgálatában rámutat, mi az, ami nem tekinthető a marxizmus szempontjából gazdagodásnak, de rávilágít a szerepkategória marxista értelmezhetőségének lehetőségeire mind általános, mind történeti, mind konkrét szempontból, amelynek ismerete lehetővé teszi a szocialista társadalom szerkezetének mélyrehatóbb feltárását.

A tanulmány ellen felhozható kifogás, hogy a polgári nézetek bírálatakor néha ugyan zárójelben hivatkozik egy-két szerzőre és a mű címére, amelyekkel vitába száll, de ezt is igen ritkán teszi meg, viszont a lábjegyzeteket teljes mértékben mellőzi a szerző. Heller által feldolgozott művekre történő hivatkozás annál inkább is szükséges lett volna, mert még a polgári szociológiai lexikonok is ritkán tárgyalják külön a társadalmi szerep kérdését, tehát a *szereppel* részletesebben foglalkozni kívánóknak némi segítséget nyújtott volna, ha már egyszer a szerző ügyis összegyűjtötte a jelentősebb műveket. (R. König *Soziologie* – 1958 – c. lexikonában sem szerepel önálló címszövekként a társadalmiszerep-kategória!)

Mind Hegedűs András, mind Heller Ágnes tanulmánya jelentős mértékben hozzájárul, hogy a magyar marxista szociológia kiemelkedjen provinciális helyzetéből. Részletekbe menő bírálatát adják a polgári szociológia sztratifikációs és szerepkategória elméleteinek, de ugyanakkor rámutatnak, mi az, amit a marxista szociológia a bírált nézetek feldolgozási módszereiből alkalmazhat. A nálunk folyamatban levő vagy megindulás előtt álló konkrét-szociológia vizsgálatok eredményeinek sikeres alkalmazása alig képzelhető el a szocialista társadalom strukturális modelljének és a struktúrában belül érvényesíthető szerepkategória ismerete nélkül.

SZENTIRMAI LÁSZLÓ

DARVAS JÓZSEF HÁROM REGÉNYE

Darvas József egy kötetben újra kiadott három regényének az élő és eleven állandó hatóerőn kívül már irodalomtörténeti rangja van. Címüket, tematikájukat, az író eddigi életművében elfoglalt helyüket mindenki ismeri, aki arra törekszik, hogy valamennyire is tájékozottabb legyen a harmincas évek magyar irodalmában. A számos kiadásban hozzáférhető *Vízkeresztől Szilveszterig* és a *Máról holnapra* különösen széles körben olvasottak, s megérdemelten azok.

A Darvas József munkásságában kevésbé otthonos olvasó aligha hinné, hogy a *Fekete kenyér* (1934) – az író első regénye – egy 21 esztendő fiatalember műve, akit, mire a huszonhét évet elérte (ekkor – 1939-ben – jelent meg a *Máról holnapra*), már hat maradandó művészi teljesítményt jelentő regény és egy kitűnő, úttörő szociográfia (*A legnagyobb magyar falu*) kiemelkedő tehetségű szerzőjeként, a falukutatás és a szocialista ihletésű irodalom harcosaként tartott számon a haladó kritika és a baloldali közvélemény. Ez az imponáló s ma csak ritkábban elért termékenység és mozgékonyág Darvas legjobb kortársainál is megfigyelhető, legjobban talán Erdei Ferencnél, Ortutay Gyulánál. Mint tudjuk, a Horthy-rendszer nehéz, nyomorral terhes légkörében a harmincas évek elején elindult pezsgés, a népi írók mozgalma, a kommunista és más haladó törekvések erősebbé válása inspirálta-segítette-kényszerítette Darvast is arra és abban, hogy minél többet el-